

Toelichting bij de Tekening van een Grupstal. Instituut voor Landbouwwerktuigen en -gebouwen te Wageningen. Brochure z.p., z.j.

Uilkema, K., Het ontstaan der huistypen in Nederland I. z.p., 1933.

Uitkomsten der telling inzake het grondgebruik en den veestapel, gehouden op 20 mei tot 20 juni 1910. 's-Gravenhage, 1912.

Verslag van het Stalverbeteringscongres. Vereeniging voor Stalverbetering in Noord-Brabant. Tilburg, 1917.

Weydom Claterbos. J.C. van, Verbetering van Rundveestallen. Inleiding gehouden door -, op 28 november 1908 te Gieten. Assen, 1908.

Zeeuwe, A.J.M., Het archief van de Rijkszuivelconsulentschappen in de provincie Noord-Brabant (1904-1969). Tilburg, 1981.

Zeeuwe, A.J.M., Inventaris van het archief van het Rijkszuivelconsulentschap voor Limburg te Roermond (1920-1958). Tilburg, 1981.

DE KEMPISCHE GEMEENTE

DR. J. MOLEMANS

I. TERMINOLOGIE

Het lijkt me nuttig en wenselijk vooraf even in te gaan op een aantal terminologische kwesties waarbij het nodig is een onderscheid te maken tussen historische en thans gangbare betekenissen.

1.1. Gemeente

De term „gemeente” staat in secundaire relatie tot nederzetting. Thans doelt „gemeente” op het kleinste bestuurlijk onderdeel van een staat, en overdrachtelijk het grondgebied ervan. Door fusie-operaties kan de inhoud van gemeente allerlei wijzigingen ondergaan (In de late middeleeuwen, tijdens de parochiënstichting, had in de Kempen al een fusionering plaats, weliswaar niet van gemeenten, maar van nederzettingen (gehuchten) die gemeenten, resp. parochiën gingen vormen.)

Historisch had „gemeente” twee andere betekenissen:

- a) *Het gemeenschappelijk grondbezit* bij een nederzetting (*de vroonte*), m.a.w. alle gronden die geen privaat bezit waren, in de Kempen in de praktijk heide en moerasgronden, maar ook b.v. wegen en waterlopen.
- b) *De ingezetenen van een woonentiteit* (vgl. „gemeente” bij de hervormden). Tijdens het jaargeding of op tijdstippen dat belangrijke beslissingen dienden genomen te worden, vergaderde de gemeente 's zondags na de hoogmis op het kerkhof of in de school; zo'n Kempense gemeente bestond evenwel alleen uit de gezinshoofden of hun meerderjarige vervangers.

1.2. Nederzetting en gehucht, erven, huizen

De primaire nederzetting is het individuele, familiale erf, dat ofwel in geïsoleerde positie voorkomt (*de afgezonderde nederzettingen*) ofwel in groepsverband, waarbij dan meestal de term *gehucht* gehanteerd wordt, een collectivum van hof.

Verder dient ook een onderscheid gemaakt te worden tussen *erven* en *huizen*. Bij erven treedt, in tegenstelling met huizen (deze laatste vooral in stads- en in mindere mate in dorpscentra), het isolatieve aspect naar voren: erven zijn (waren) afgezonderde, in de Kempen door houtkanten besloten of geïsoleerde domeinen, met het aangelegen Huisveld of de Huiskamp.

De individuele erven zijn de primaire nederzettingen, wat ook met taalkundige argumenten te ondersteunen is, op voorwaarde dat deze erven een naam dragen, wat o.m. in oostelijk Belgisch-Limburg het geval is: vrijwel alle erfnamen in dit gebied zijn afgeleid van persoonsnamen (type *het Ooms*, *het Schepers*). Tot omstreeks 1800 waren deze erfnamen verbindbaar met de preposities *te/tot*, *in/op*, die ook bij gehuchtnamen optreden, dus: *te Ooms*, enz. In recente tijd zijn deze lokaliserende voorzetsels verdrongen door het vertrouwelijke *bij*.

1.3. *Dorp c.s.*

Dorp wordt de jongste tijd wel eens als een synoniem van *gemeente* en *parochie* gehanteerd, wat zeer verwarrend is.

Historisch frequent is *dorp* in de betekenis „centrum rondom een plein”, al dan niet met een waterkuil. Synoniemen van *dorp* zijn *berg*, *biest*, *opstal*, *plaats(e)*, *plein* en *dries*.

Dit dorpsplein is veelal driehoekig. Sommigen spreken in dit verband van een Frankische driehoek, wat een pure veronderstelling is. Dat het driehoekig is, heeft wellicht voornamelijk te maken met de wegeaanleg.

2. DE SCHEPENBANK EN HET GEMEENTEBESTUUR

2.1. *De schepenbank*

De schepenbank was een lokale rechtbank, gevormd door een schout en zeven schepenen (ook wel eens vijf). Soms functioneerde een schepenbank voor één gemeente, soms voor twee of meer gemeenten. Ze bezat de civiele en criminele rechtspraak.

De *schout*, vertegenwoordiger van de drossaard (gevolmachtigde en plaatsvervanger van de grondheer in een heerlijkheid of in een drossaardambt) en de heer (de graaf van Loon en vanaf 1366 de prins-bisschop van Luik in de Loonse Kempen), was het hoofd van dit lokaal gerechtshof en eventueel ook zelf schepen; hij liet zich dikwijls vervangen door een substituut-schout. Hij trad in de Schepenbank op als het Openbaar Ministerie, vooral m.b.t. de burgerlijke gedingen. Zoals de schepenen trok hij geen wedde, maar had hij een aandeel in de boeten en bepaalde geldelijke rechten bij het registreren van contracten e.d. De *schepenen*, meestal welgestelde landbouwers van de betreffende gemeente(n), waren geen wethouders belast met de uitvoerende macht in een gemeente zoals thans, maar voor het leven benoemde rechters.

Aan de schepenbank was ook een *secretaris* of *griffier* verbonden, evenals een *gerechtsbode* of *-dienaar*.

Behalve de registratie van alle mogelijke acten, contracten en transacties en de behandeling van alle soorten gerechtszaken ging de schepenbank bepaalde za-

ken ter plaatse onderzoeken om er verslag van op te maken (*visitaties*), bijv. van de toestand van een vervallen woning, waterlopen en wegen, een zelfmoord of een misdrijf e.d. Het nagelaten archief betreft vooral de rol- en gichtregisters.

De *genachten* of *zittingen* van de schepensbank hadden doorgaans om de 14 dagen plaats, behalve in de oogstperiode. Eenmaal per jaar, meestal in het midden in de maand januari, had het *jaar-* of *voogdgeding* plaats, een speciale zitting waarop alle ingezetenen (in principe de mannelijke gezinshoofden) aanwezig dienden te zijn. Het jaargeding werd gebannen of aangekondigd door de schout in naam van de heer via de gerechtsbode en de banklok. Op deze jaargedingen werden de *jaarkeuren* of *wijsdommen*, waarin de rechten en plichten tussen de heer en zijn onderdanen of tussen de inwoners onderling geregeld, bekrachtigd, aangevuld of gewijzigd. Ook de paalrol met aanduiding van de gemeentegrenzen (meestal van conventionele aard) werd er voorgelezen, soms ter herinnering. Sommige afspraken golden niet altijd voor de hele gemeente, maar voor een bepaalde buurtschap. De meeste artikelen handelden over de landbouw, de schapen- en bijenteelt, water en wegen, gemene en private gronden e.d. Andere hadden betrekking op uiteenlopende onderwerpen als godsdienst en zeden, vreemdelingen, maten en gewichten, bestuur van gemeentelijke instellingen, enz. De keuren werden in een *keurboek* ingeschreven.

2.2. *Het gemeentebestuur*

Het beheer van de gemeente, eertijds in hoofdzaak een financiële aangelegenheid, werd waargenomen door *burgemeesters*, ook dorpsmeesters, gedeputeerden, gezworenen en voorgangers genoemd. Het aantal burgemeesters kon van gemeente tot gemeente wisselen, bepaald door het aantal kwartieren of gehuchten dat een gemeente telde. Zo waren er in Oplabbeek twee burgemeesters, maar in Zonhoven tien (vandaar de naam tienmannen). In principe had elke oude buurtschap een vertegenwoordiger in het bestuur. Ook de wijze waarop de burgemeesters jaarlijks werden verkozen verschilde. In Oplabbeek kozen de ingezetenen één burgemeester, die op zijn beurt uit drie kandidaten een medeburgemeester koos; in Zonhoven anderzijds stelden de kerk- en armenmeesters jaarlijks vijf nieuwe tienmannen aan, die dan twee jaar in functie bleven, het eerste jaar als opkomende of nieuwe burgemeesters, het tweede als oude of afgaande tienmannen. Wie de functie van de burgemeester had waargenomen, mocht eerst na zeven jaar opnieuw verkozen worden, wellicht omdat niet steeds dezelfde voor dit toch al niet erg begeerde ambt in aanmerking zouden komen; in de praktijk werd met dit voorschrift niet altijd rekening gehouden.

Een gevolg van deze democratische bestuursvorm was wel dat geregeld een financieel wanbeleid werd gevoerd ten gevolge van onbekwaamheid, armoede en oorlogslasten. Daarom werden in vele gemeenten ook *gezworenen* aangesteld, die voor een bepaalde tijd een assiserende en superviserende bevoegdheid over het gemeentebestuur uitoefenden. In crisisjaren, als de lasten en leningen door de oorlogsomstandigheden toenamen, konden *tijdelijke gedeputeerden* aan-

gesteld worden, van wie werd verondersteld dat ze voor de gemeente de beste maatregelen zouden treffen.

Voor al in de 18e eeuw liep de leninglast erg hoog op. Vele gemeenten voerden toen de functie van jaarlijks verkozen *rentmeesters* in, die voor de afbetaling van geleende kapitalen instonden; het aantal rentmeesters varieerde naargelang van de omstandigheden.

Ordonnanties van de landelijke overheid in de 18de eeuw bepaalden dat de burgemeesters voor belangrijke beslissingen een grote meerderheid van de bevolking achter zich moesten hebben. Zulke *volksraadplegingen* kennen we ook al vóór de 18e eeuw; de klok riep de ingezetenen dan op voor een vergadering op het kerkhof af in de school.

De belangrijkste bron van inkomsten vormde de *grondbelasting* of *schatting*. Schatplichtig was al wie een goed bebouwde, als eigenaar of pachter; in de Kempen waren de meesten eigengeërfden. Een *schattingzetter* stelde per kwartier een schatcedule op, d.i. een lijst van ingezetenen en van de door hen bewerkte gronden met de overeenkomstige grondbelasting. Op last van de burgemeesters kan de *schattingheffer* zo dikwijls heffen als in een jaar nodig was; in oorlogsomstandigheden kon zo'n cedula dertigmaal en zelfs meer geheven worden. Bij niet-betaling werd het goed gepand. Dat hierdoor de landvlucht in de hand werd gewerkt, ligt voor de hand. Waren er aanvankelijk jaarlijks verkozen zettters en heffers – veelal dezelfde personen – vanaf de 17de eeuw namen in de meeste gemeenten de burgemeesters deze taak op zich.

Buiten de schatheffingen had de gemeente weinig of geen inkomsten. Werd de schuldenlast erg hoog, dan kon aan de grondheer de toelating gevraagd worden Om een bepaalde oppervlakte gemeenschapsgrond te verkopen; dat was dan in uiterste nood, want de gemeenschapsgronden liet men het liefst intact. Veeleer werden leningen aangegaan, maar om de jaarlijkse intresten af te betalen diende dan het aantal schatheffingen verhoogd te worden, wat verarming van de ingezetenen met zich meebrengt.

De hoofdmoot van de uitgaven vormden de oorlogslasten en de betaling van intresten. Verder waren er administratieve kosten, uitgaven i.v.m. vacaties of verplaatsingen (gewoonlijk met verteer), het beheer van desolate of verlaten goederen, de aanwerving en het onderhoud van een kapelaan-schoolmeester, herstellingen aan kerk en gemeentegebouwen (vooral de school), en de aan de Luikse overheid verschuldigde lasten: de „taxten” met betrekking tot de oorlogsomstandigheden, het maal-, schouw- en hoofdgeld, de 60ste penning op de in- en uitvoer, het beesten- en slachtgeld.

3. BASISCOMPONENTEN VAN EEN KEMPISCHE GEMEENTE

3.1. De nederzettingen

Toen onze voorouders zich ergens vestigden, gebeurde dat niet lukraak zoals in de jongste tijd. Ze zochten de geschiktste vestigingsplaatsen op, meestal op de overgang van vochtige tot droge gronden. Waar de mens ook verbleef, steeds had hij water nodig: voor zichzelf, zijn vee en zijn gewassen. In het alluvium was het overstromingsgevaar evenwel te groot. Daarom treffen we de ou-

de sites veelal aan langs een waterloop op iets hoger gelegen plaatsen op de valleiflank. De meeste nederzettingen in de Kempen bevestigen het daareven geschetst lokalisatiepatroon.

Het oorspronkelijk bewoningspatroon van de respectieve nederzettingen is grotendeels verloren gegaan bij de latere expansie. De meeste gemeenten, vooral in de Belgische Kempen, vertonen het beeld van straatnederzettingen, voornamelijk ten gevolge van lintbebouwing langs de uitvalswegen.

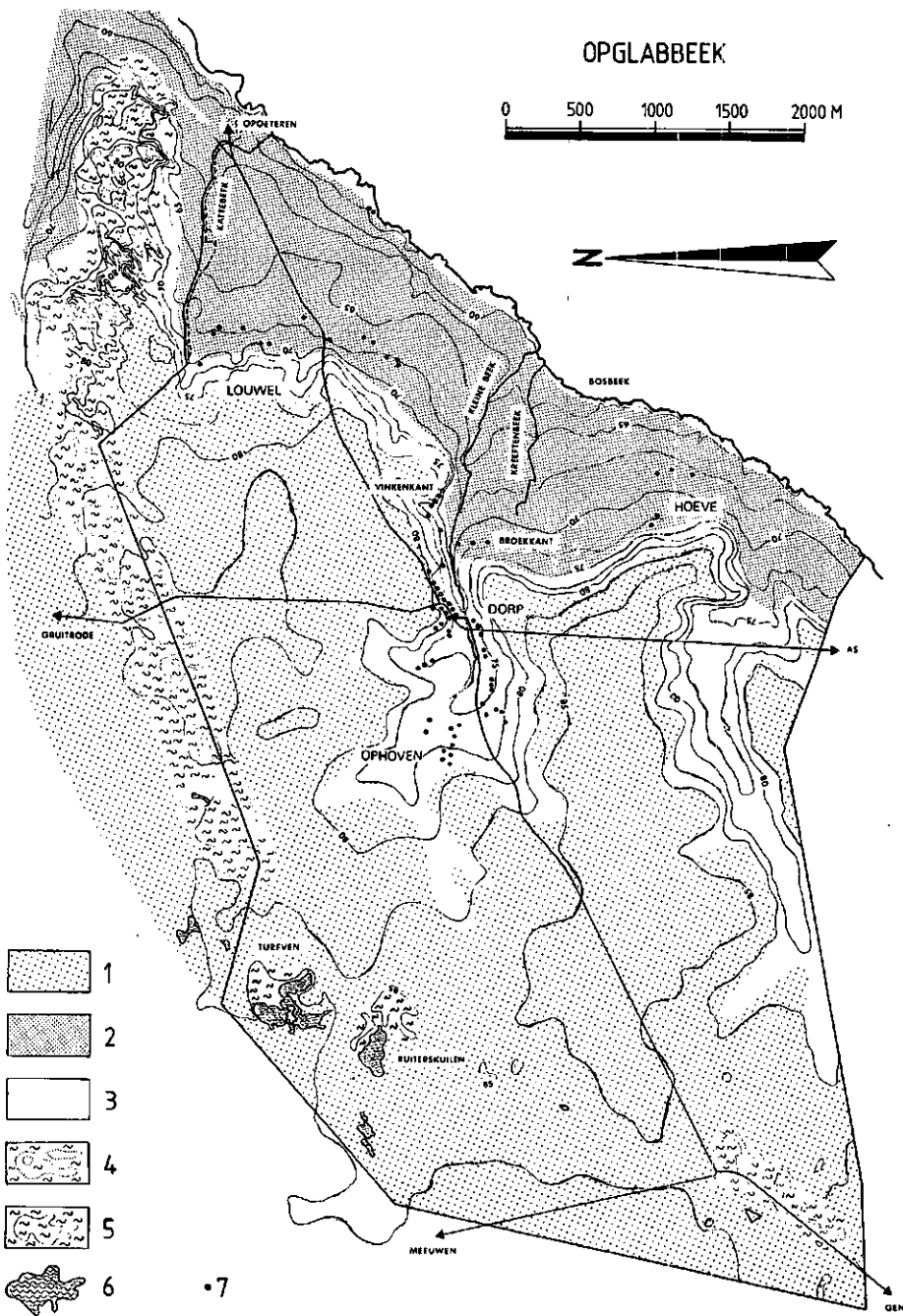
Wat deze nederzettingen en daarmee gekoppeld de nederzettingsnamen betreft, kunnen we even ingaan op een aantal dominante aspecten.

1. Groot aantal nederzettingen per gemeente

De meeste Kempense gemeenten tellen een groot aantal nederzettingen (gehuchten): voor het merendeel van de gemeenten ligt dit getal tussen 5 en 10, voor een weliswaar betrekkelijk klein aantal tussen 10 en 20. Soms kilometers van elkaar gelegen. Dit type gemeente wordt ook kerspel (< kerkspel) genoemd: het Dorp, de centraal gelegen nederzetting bij de parochiekerk, en daar rond de overige buurtschappen; samen vormen ze de gemeente en de parochie. De verhouding tussen gemeente/parochie en het aantal hieronder ressorterende nederzettingen (gehuchten) is inherent verbonden aan de produktiviteit van de bodem, gezien in het vroegere landbouwperspectief zonder kunstmatige opdrijving van de rentabiliteit van de bodem. Een verduidelijking op dit vlak biedt de tegenstelling Kempen-Haspengouw. In Haspengouw, waar de gronden vrijwel globaal voor landbouwdoeleinden in gebruik werden genomen, is één nederzetting meestal samengevallen met één parochie en gemeente; vandaar de vele kleine gemeenten in Haspengouw (vóór de jongste fusies). In zandstreken als de Kempen, waar tweederde van de oppervlakte onbebouwd was, zijn in de late middeleeuwen – bij de parochiënwording – een aantal nederzettingen tot één parochie en daarmee samenvallend tot één gemeente gefusioneerd. Dit was, zo kunnen we stellen, een „must” om de pastoor een behoorlijk inkomen te bezorgen, o.m. via de tienden. De kerk kwam in het midden. Over de genese van de Kempische dorpscentra is weinig bekend; het is niet onmogelijk dat ze in de periode van de parochiënwording ontstaan zijn, een hypothese die steun vindt in het feit dat de eerste pastoors in vele Kempense gemeenten niet bij hun kerk maar in een soms vrij ver van de parochiekerk gelegen gehucht woonden.

Nederzettingen, die tot dan zelfstandige entiteiten waren, werden dus in de late middeleeuwen a.h.w. gefusioneerd, maar sporen van hun vroegere zelfstandigheid blijken ook later nog, o.m. door het feit dat ze in het gemeentebestuur door een burgemeester vertegenwoordigd zijn, evenals in het beheer van de gemene gronden.

Gemeenten waaronder slechts één of twee nederzettingen ressorteren, zijn in het centrale deel van de Kempen zeldzaam (bijv. Ellikom, Niel, Reppel, Wijchmaal), meestal ook in overgangszones op de ietwat betere, i.c. vochtiger gronden. In deze kleine gemeenten, resp. parochies hadden de pastoors het, gezien

Afbeelding 1: Reliëfskaart.

de geringe inkomsten, niet erg breed; vandaar dat ze geregeld met hun parochianen overhoop lagen en steeds om dezelfde redenen: onvoldoende inkomsten.

2. Betekenis van de nederzettingsnamen

Vrijwel geen nederzettingsnamen in de Kempen wijzen op het zich vestigen als zodanig, m.a.w. namen met bijv. de elementen *hof* en *heem* „woning, woonplaats” zijn uitzonderlijk: *Ellikom, Beringen, Ophoven*.

De Kempense nederzettingsnamen zijn naar hun betekenis natuurnamen, met als drie belangrijkste subcategorieën: 1) waternamen zoals *Glabbeek, Itter/Oeter*; namen die op de eertijdse (loof)bosbegroeiing wijzen zoals in *Bocholt/Boechout, Lillo/Lille*; 3) namen die aan de bodemgesteldheid refereren als *Mortel, Zand/Zavel*.

Het is echter wel een groot misverstand te veronderstellen dat de Kempense nederzettingsnamen over de hele lijn jonger zijn dan de *heem-, ingen- en hoven-* uit het leemgebied Haspengouw, die wel op bewoning wijzen. In grote mate is het omgekeerde waar, want in de Kempen is er een aanzienlijk pakket van jong-prehistorische namen als *Achel, Houthalen, Pelt, Zonhoven* en vele andere; het grootste part hiervan zijn oorspronkelijk waternamen.

3. Diverse chronologische lagen in het Kempens nederzettingsnamenpakket

In de Kempense nederzettingsnamenvoorraad moeten we rekening houden met opeenvolgende lagen. Dit heeft te maken met de dynamiek van de Kempen, waar in bepaalde periodes ontginningsbewegingen plaats hadden, soms op grote schaal zoals in de late middeleeuwen en vanaf het einde van de 18de eeuw, soms miniem en geleidelijk zoals tussen 1200 en 1800. In Haspengouw was er op dit vlak weinig of geen dynamiek, maar bleef de toestand sinds de Romeinse tijd vrijwel statisch, m.a.w. in de 4de eeuw lag het aantal nederzettingen op de leemgronden nagenoeg vast en werden de gronden er vrijwel volledig voor landbouwdoeleinden in gebruik genomen.

1. *Het Kempens Plateau.*
 2. *De dalbodem van de Bosbeek, in feite een pediment (zie 2.3). Het blanke strookje langs de Bosbeek zelf is de alluviale vlakte.*
 3. *Plateauranden en valleien.*
 4. *De jonge of Middeleeuwse duinengordel.*
 5. *De oude of Laat-Glaciële duinen.*
 6. *De vennen.*
 7. *De ligging der woningen, ingetekend vanaf de kaart van Kadastrale Oorsprong.*
 8. *De hoogtelijnen ingetekend om de 2,5 m werden overgenomen van de Topografische Kaart 1:25.000 van het N.G.I.*
- Tekening: M. van Meenen.

De vraag is natuurlijk hoe we oudere van jongere lagen kunnen onderscheiden. We beschikken over enkele al beproefde criteria, zowel van historische als linguïstische aard:

- 1) Een eerste criterium is van historische aard en bestaat erin te achterhalen hoe de oude bestuurlijke indeling in gehuchten eruit zag. De primaire kwartieren of gehuchten vaardigden immers een burgemeester af voor het gemeentebestuur. Onder deze oudste bestuurlijke eenheden, de moedernederzettingen, ressorteerde nog een aantal kleine en jongere entiteiten, dikwijls uitbreidingen of uitlopers van de kerngehuchten, met o.m. namen op -einde en -kant.
2. Een tweede criterium betreft een onderzoek naar de economische indeling in heerdgangen of scheperijen, waarover dadelijk iets meer: het was een rationele verdeling van de weideplaatsen – met name de heidevelden –, waarop aanvankelijk (tot omstreeks het einde van de 16de eeuw) buurtschapsherders het vee van de ingezetenen die van een heerdgang of scheperij deel uitmaakten, hoedden. Blijkens ons onderzoek bleef het aantal heerdgangen per gemeente steeds hetzelfde: een jongere of secundaire buurtschap werd altijd bij een bestaande heerdgang of scheperij genoemd.
- 3) Een derde criterium is zuiver linguïstisch en steunt op een onderzoek naar het gebruik van de intern-lokaliserende voorzetsels *in*, resp. *op*. Enigszins vereenvoudigd voorgesteld komt het hierop neer, dat de oudere laag nederzettingsnamen met *in* wordt verbonden, de jongere met *op*.

4. Geïsoleerde nederzettingen

Eén van de jongere lagen bij de Kempense nederzettingsnamen vormen de afgezonderde nederzettingen, die in recente tijd tot woonbuurten ontwikkeld zijn. De volgende types dateren grotendeels uit de late middeleeuwen:

- 1) Een eerste en belangrijke groep betreft de *hoeve*-nederzettingen. Een hova (Lat. manus) wordt gewoonlijk omschreven als de hoeveelheid land (10 à 20 bunders) nodig voor het onderhoud van een kolonistengezin. In deze ruim omschreven betekenis is *Hoeve* gangbaar geworden voor vrij veel landbouwuitbatingen van abdijen en kloosters op gronden die ze in de 11de en 12de eeuw meestal van grootgrondbezitters ten geschenke hadden gekregen. Toen abdijen in de 11e en 12e eeuw nog over vele lekebroeders beschikten, grepen ze de kans wel aan om in de Kempen uithoven op te trekken. Type-voorbeelden zijn o.m. de *Grote Hoef* in Lommel (abdij van Averbode) en *Hengel*- en *Kelchterhoef* in Houthalen (Floreffe). Toch is er niet altijd een relatie tussen *Hoeve*-nederzettingen en abdijen of kloosters, waarbij we bijv. denken aan de *Hoef* in Opglabbeek en Wijchmaal.
2. Een tweede reeks namen van geïsoleerde nederzettingen is afgeleid van persoons-, veld- en waternamen. De gemeente St.-Huibrechts-Lille telde blijkens 16de-eeuwse bronnen vijf gehuchten, maar daarnaast nog zes afgezonderde nederzettingen met 1 à 2 boerderijen: twee ervan zijn afgeleid van een persoonsnaam (*Geerkens* en *Geusens*); de vier overige hebben betrek-

king op de hoogteligging (*Heuvel* en *Kompen*), de ligging in een (uit)hoek (*Hork*) en bij een waterloop (*Rijt*).

Frequent zijn elders ook namen op *-einde*, *-heide* en *-hoek*. Van oudere kaarten is hun afgelegen site meestal duidelijk af te lezen.

3.2. *Het broek en de heide*

3.2.1. *Het broek*

In vrijwel iedere Kempense gemeente is er veelal vrij uitgestrekte depressie, het gemeentelijk broek of moeras, drassige heidegronden overgaand in een hooilandterrein. Vandaar ook de verspreide nederzettingsnaam *Broek(kant)*. *Broek* kent nog talrijke synoniemen als *Beer*, *Bruud/Bruijd*, *Goor*, *Maal* e.a.

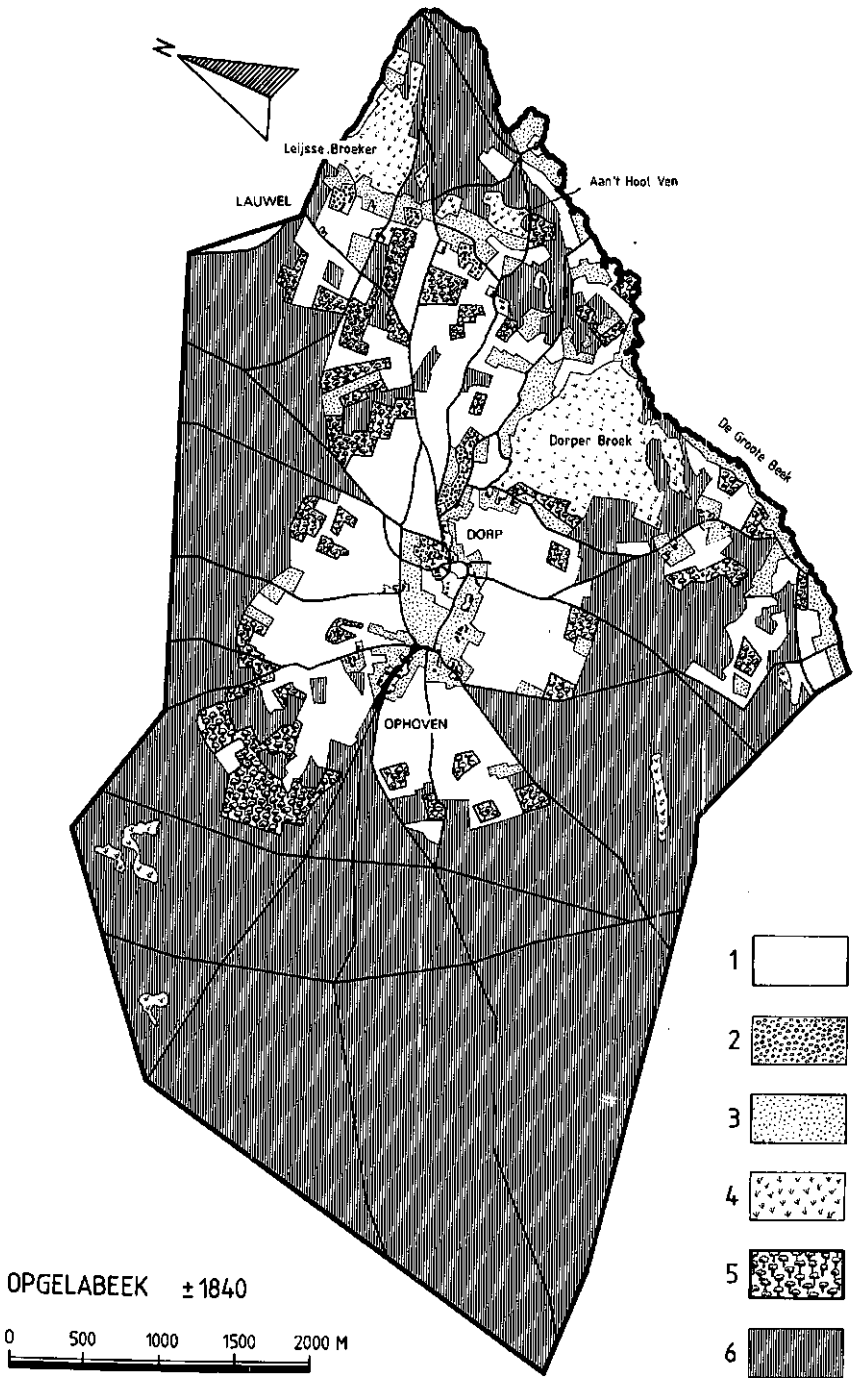
Delen van dit broek werden na ontwatering eventueel als hooiland in gebruik genomen; vandaar ook de perceelsnaam *Broek* (naast *Beemd*) ter aanduiding van hooiland.

3.2.2. *De heide*

Wie van Kempense landschappen spreekt, denkt in de eerste plaats aan uitgebreide heidevelden. Daarvan zijn er evenwel slechts enkele schamele restanten overgebleven. Tot in de 19de eeuw was het akkerland – een aaneensluitende gordel rondom de woonkernen – volledig omgeven door weide heidevelden, slechts hier en daar afgewisseld met kleine eikenbossen. Ook in beekvalleien was er nagenoeg geen bos meer: plaatselijk onderbrak een klein elzenbroek de valleigraslandjes. Mettertijd had zich op de Kempense zandgronden een duurzaam evenwicht ontwikkeld tussen de mens en zijn omgeving, in die zin dat de mens zijn milieu optimaal wist te benutten. Hij had zich volledig aangepast en een gesloten landbouweconomie ontwikkeld die steunde op heiden, schapen, stalmest. We spreken van *potstaleconomie*. Op het einde van de 18de eeuw, toen de potstaleconomie op een hoogtepunt was, werd door de graaf van Ferraris, in opdracht van de Oostenrijkse vorsten, een kaart van de Nederlanden gemaakt; op deze kaart (1771-1778) kan men goed zien hoe nederzettingen, heidevelden, akker- en hooilanden ten opzichte van elkaar lagen en hoe alles gestructureerd was.

Een verschil met het Subboreaal, 3.000 jaar eerder, is opvallend. De nederzettingen lagen toen als kleine open plekken in het bos, in de 18de eeuw lagen ze omringd door heggen en houtwallen tegen een open heide.

Het heidegewas wordt beschouwd als een semi-natuurlijke plantengroei, die zich ten nadele van het natuurlijke bos (het linde-eikenbos) heeft uitgebreid. Door gedetailleerd pollenonderzoek van fossiele stuifmeelkorrels in de Kempen, uitgevoerd door A. V. Munaut, is heel wat over de *uitbreiding van de heide* in de Kempen bekend. Tijdens het Subboreaal stelt men een veralgemeende teruggang van de linde vast, alsmede het continu verschijnen van de beuk en de uitbeiding van de hazelaar, die zich in kleine bosjes blijven handhaven, zelfs midden in de heide. Omstreeks 800 voor Christus (overgang Subboreaal – Subatlanticum) wordt het klimaat kouder en vochtiger en noteren we een belangrijke uitbreiding van de beuk, zoals werd vastgesteld in Gruitrode waar

het enige thans verdwenen Subatlantische bos van de Plateau-Kempen werd gevonden. Het eerste grote maximum van de beuk valt samen met het begin van onze tijdrekening. De linde verdwijnt nagenoeg volledig en wordt een zeldzame boom. De uitbreiding van het heideareaal verliep in een zich wijzigend bosbestand en in een discontinu tempo, naar we aannemen in functie van de volksbehoeften, en resulteerde in de middeleeuwen in een grote heidevlakte waarin er nog zeldzaam ongestoorde natuurlijke bossen overbleven; deze vielen ten prooi aan branden, kappen en begrazing door het vee. De opeenvolging van de vage gronden is steeds *bos – heide – eventueel en heel recent dennenbos*. De opeenvolging loofbos – heide weerspiegelt zich ook in plaatsnamen. Een heel pakket nederzettingen alleen al bevat de elementen *hout* en *lo* „bos”. Dit zou kunnen impliceren dat er in de late middeleeuwen nog aanzienlijk veel loofbos moet geweest zijn; toch menen we dat niet alle *hout*- en *lo*-namen aan hoog opgaand maar eerder aan laagstammig bos refereren. Een aantal vragen blijft er: immers, als de geschreven bronnen begonnen, is de heide er al.

De heidezone, die een 150-tal jaar geleden nog $\frac{2}{3}$ van de oppervlakte in de Kempen in beslag nam, moeten we ons voorstellen als een open landschap, in tegenstelling tot alle private gronden die in levend hout geheind waren. Dit heinen of vreden van de private landerijen was ook verplicht. Op het jaar- of voogdgeding, telkens in de maand januari, als de jaarkeuren werden bekrachtigd, werden de ingezetenen eraan herinnerd dat ze hun landerijen dienden te heinen of te vreden. Kocht iemand een stuk heidegrond van de gemeente, dan was het zijn eerste plicht het stuk in een houtwal te leggen, dit ten teken van privatisering. De landerijen waren ofwel individueel geheind (*de kampen* of *hoven* bij de woningen en tegen de rand van de heide) ofwel collectief (de uitgestrekte *velden*). Het heinen had een symbolisch-juridische functie: op gevrede gronden mocht niemand schapen hoeden, heide maaien, heide of gras steken en mest rapen. Daarnaast hadden de houtwallen ook een praktische functie: winderosie tegengaan en houtvoorziening. De verhouding land – houtwal was ongeveer 9-1, d.w.z. een stuk van ca. 90 a had een houtwal van ca. 10 a, met een valveken of -hekken dat toegang verschaftte. Op een goed ontwikkelde houtwal groeiden allerlei soorten bomen, struiken en kruiden. Op de houtwal liet men slechts enkele grote bomen staan, meestal eiken, die slechts werden gekapt als er grote balken nodig waren, bijv. voor het maken van een gebinte.

< *Afbeelding 2: Het bodemgebruik in Opglabbeek naar de kaart van Kadastrale Oorsprong (1840), samengesteld naar kadastrale opnamen in Limburg in de periode 1808-1843.*

1. *De akkers of velden.*

2. *De boomgaarden.*

3. *De weiden.*

4. *De moerassen.*

5. *De bossen en struwelen.*

6. *De heiden.*

Tekening: M. van Meenen.

Het overige hout werd regelmatig gekapt. Het kleine hout deed vooral dienst als brandhout. Toch waren er ook voor dit hout een aantal andere, specifiekere gebruiksmogelijkheden:

- De beste stelen voor allerlei werktuigen werden van essehout gemaakt.
- Uit de dikke wilgestronken werden klompen gesneden.
- Schors van jonge eiken gebruikte men bij de leerbewerking.
- Met de stengels van bramen maakte men vlechtwerk.
- Voor de klosjes en ander houtdraaiwerk werd elzehout aangewend.

Op de primitieve kadasterkaarten uit het midden van de vorige eeuw zijn houtwallen nog massaal ingetekend. Een zeer groot aantal ervan werd geslecht, toen de opkomst van de kunstmest in de landbouwmachines het mogelijk maakte om grote akkers te bewerken.

Daar de gemene gronden in de Kempen grotendeels met heidekruid begroeid waren, lag het voor de hand dat *Heide* de naam bij uitstek werd ter aanduiding van de gemeenschapsgronden. Toch heeft *Heide* in de 15de-16de eeuw nog sterke concurrentie gehad van andere namen, waarvan er toen een aantal veel gangbaarder bleek te zijn, nl. *Aard*, *Gemeente* en *Vroonte*, die in de Kempen complementair gespreid waren: *Aard* was vooral (dus niet uitsluitend) gangbaar in de Antwerpse Kempen, *Gemeente* in de Noordbrabantse en *Vroonte* in de Limburgse Kempen. Deze laatste drie namen zijn later wel grotendeels door *Heide* verdrongen, maar leven als eigennamen verder ter aanduiding van ontgonnen heidegronden, meestal al van vóór 1500. Ook *Kamp* en *Veld* kwamen in de periode vóór 1500 nog wel eens voor in de betekenis van het open, onbebouwde veld, maar ze hebben al vroeg de semantische ontwikkeling doorgemaakt van onbebouwd tot ontgonnen land.

Deze heide was geen woestliggende, voor niets dienende grond, zoals niet-Kempenaren wel eens dachten en schreven, want ze vervulde een uiterst belangrijke rol in het leven van de Kempense boer, voor wie de heide even onontbeerlijk was als het cultuurland.

Welke functies vervulde de heide:

- 1) De heide was in de eerste plaats het weidegebied voor schapen en hoornvee. Door prikkeldraad geheinde veeweiden waren immers onbekend; wel lag bij de boerderijen veelal een tuier- of kalverdries voor het jongvee. Dit heide- of weidegebied was verdeeld in een aantal gangen, o.m. *scheperijen* genoemd, een afleiding van *scheperen* „de schapen laten weiden”. Zo'n indeling was, zoals we al gesteld hebben, geen bestuurlijke maar een economische indeling afgestemd op een rationeel gebruik van het voorhanden zijnde weidegebied. Synoniemen van *scheperij* zijn *heerdgang*, *heerdwagen* en *heerdschap*, waarin telkens als eerste lid *heerd*, tot in de 19de eeuw in de Kempen zeer gebruikelijk voor herder (daarnaast ook *schaper*, dial. *scheper*). Tot omstreeks het einde van de 16de eeuw kennen we in de Kempen het fenomeen van buurtschapsherders. Tot dan mocht niemand er een eigen *scheper*

op nahouden, na de 16de eeuw wel. In dit verband is het te vermelden dat vóór de 17de eeuw meer schapen werden gehouden dan nadien, wat ongetwijfeld verband houdt met lakennijverheid, die door de 80-jarige oorlog in de Kempen teloorging. De buurtschapsherder ontving loon en voedsel van de naburen van wie hij het vee hoedde.

De schapen waren van een ras dat heel goed aan de heide was aangepast en kon leven van wat daar te grazen viel: het waren de Kempense heideschapen. Dit ras is nagenoeg volledig verdwenen en nog alleen terug te vinden op de Stabrechtseheide, een Nederlands natuurreservaat.

De schapen werden 's morgens op een plein verzameld, daarna trok de herder ermee de heide in en tegen de avond kwam hij terug. De weg waarlangs de herder eertijds trok, is in sommige gemeenten thans nog bekend als *Heerdweg*. De schapen gingen 's avonds op stal van een speciaal type: een potstal waarin heel wat mest kon verzameld worden; in de regel werd hij slechts één- à tweemaal per jaar uitgemest. Toch werden de schapen ook wel gestald in kooien op de rand van de gemene heide, weliswaar steeds op private grond; hieraan herinneren nog de *Kooi-* en *Kooiveld*toponiemen (dial. *Keuveld*) en de hiervan afgeleide familienaam *Indekeu*.

Als strooisel voor de potstal gebruikte men heideplaggen. Dit waren plakken vegetatie en humuslaag die met een plagzeis in de natte heide werden gestoken. De dieren zorgden door het voortdurend getrappel voor een uitstekende vermenging van de mest. Deze stalmest werd gebruikt om de akkertjes te bemesten. Hoe meer mest er voorhanden was, hoe meer akkerland er kon bewerkt worden, m.a.w. hoe meer schapen, hoe meer akker, en ook: hoe meer heide, hoe meer akker, want hetzelfde stuk kon niet iedere dag opnieuw afgegraasd worden. Voor 1 eenheid heide waren er ten minste 10 à 12 eenheden heide nodig.

Een derde gebruiksvorm van heide in combinatie met dieren was, behalve het begrazen en plaggen, het maaien. Het maaisel diende als wintervoer voor de schapen, wanneer ze langere tijd op stal moesten blijven.

Het maaien en het begrazen gebeurde vooral op de droge heide, het plaggen op de vochtige en natte heide. Het heide maaien of vlaggen kon niet willekeurig gebeuren, want dat zou een ravage veroorzaken. Daarom werd jaarlijks een zone afgebakend waarin ingezetenen een kavel konden huren. Geërfden met grotere winningen beschikten in vele gevallen over één of meer heidepercelen, gewoonlijk *Heidehoeve* of *-veld* genoemd; zulke heidehoeven lagen gewoonlijk gegroepeerd tegen de gemene heide, waaruit blijkt dat het verkochte gemeentegronden zijn. In grenssituaties kwam het voor, dat bepaalde heidezones als gemeenschappelijke weideplaats voor ingezetenen van twee gemeenten fungeerden; dit gebruik was bekend als *schellen ende bellen*. Het had geen betrekking op heide maaien en vlaggen.

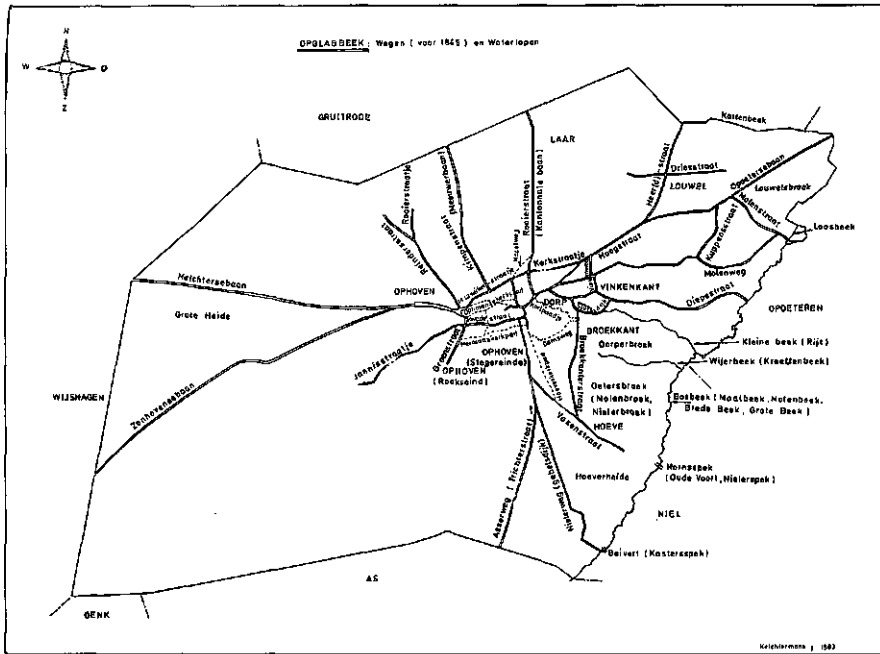
- 2) De heide voorzag ook in brandstof. In de beekvalleien en in enkele uitgestrekte drassige heiden was gedurende het Atlanticum veen gevormd. De *heiturf* was de bovenste humuslaag met het heidekruid. Deze werd afgestoken met behulp van een rus- of turfbijl en een turfschup die sjabberte-

flik werd genoemd. Onder de heiturf zat een tweede laag tot aan het grondwater. Deze brandstof van betere kwaliteit was de *klotturf*, die eigenlijk uit afgestorven plantenresten bestond. Om deze te ontginnen maakte men ook gebruik van rusbijl en sjabberteflik, maar bovendien nog van een klotschupje dat diende om de klompen klotturf te verdelen. Daaronder bevond zich dikwijls nog een drassige onderlaag die als *baggerturf* kon bovengehaald worden. Dit kon niet met een gewone schup gebeuren en de massa kon ook niet meer in blokjes gesneden worden; om deze *baggerd* boven te halen gebruikte men daarom buiten een baggerschup ook schepgereedschap: moerschep en moerbeugel.

3. De heide leverde ook bouw materiaal (o.a. leem en riet) en was eertijds ook het honingveld bij uitstek. Vrijwel iedereen hield bijen; honing was immers de enige zoetmaker en bovendien kon zo was geproduceerd worden.

Het vroegere heidelandschap was gevarieerd. Meestal was er al de tegenstelling tussen de hoger gelegen (droge) en de lager gelegen (natte) heide, deze laatste begroeid met de dop- of hommelheide en overgaand in een broek- of moerasgebied waarachter de hooilanden. In de heide zijn er een hele reeks gesloten laagten, gaande van kommen met weinig dopheide, over kommen met uitsluitend dopheide tot de *vennen*, afvoerloze ondiepe laagten permanent met water gevuld. Het water dat in de vennen en laagten voorkomt, is uitsluitend regenwater dat stagneert op een ondoordringbare laag, nl. een ijzeroerlaag (klip) of iron pan, die op geringe diepte onder de venbodem voorkomt. Heivennen konden wel dienen als vlasroten en drenkplaatsen voor het vee, maar waren ongeschikt voor de viskweek. Enkele eeuwen geleden waren de vennen talrijker, hun aantal is verminderd ten gevolge van uitdroging of opvulling. Voor de viskweek werden *wijers* aangelegd, bij voorkeur op een zand-leemachtige ondergrond. Hoewel de Kempense bodem hiervoor niet zo geschikt was, treffen we in de meeste gemeenten wel enkele wijers aan; het wijergebied bij uitstek in de Limburgse Kempen was Zonhoven-Kuringen-Zolder op de rand van de Kempen. In tegenstelling tot de vennen zijn de wijers geen gemeen maar privaat bezit. Verder waren er de duinen (*zand- of zavelbergen*), ontstaan als gevolg van verwaaïngen in periodes dat het zand bloot lag. Daar in de Kempen de voorwaarden betreffende winderosie en erosiegevoelig materiaal steeds aanwezig zijn, zullen er verwaaïngen optreden telkens als het beschermend plantendek ontbreekt. Het ontbreken van een plantendek kan het gevolg zijn van natuurlijke degradatie (de Laat-glaciale duinen, 15.000 tot 10.000 jaar geleden) of van menselijk ingrijpen (de middeleeuwse duinen). Deze laatste duinen van middeleeuwse oorsprong, te vergelijken met de stuifzandmassieven op de Veluwe, volgens Koster ontstaan na 1150 à 1250, zijn het gevolg van overbegrazing, van uitputting van de gronden, van een te frequent plaggen en van een onoordeelkundige uitbreiding van het akkerareaal.

Afgezonderd in de heide lagen ook een begraafplaats voor dieren (*Paardenkerkhof*) en een *lazarij* waar pestlijders in leprozenhuisjes werden ondergebracht; in de 16de en 17de eeuw eiste de pest nog vele slachtoffers.

DE TELOORGANG VAN DE HEIDE

Eeuwenlang is de heide van kapitaal belang geweest voor de Kempense boer. Dit is ook al te illustreren aan de talloze processen tussen gemeenten aangaande de heide in grenssituaties waar er geen natuurlijke maar conventionele grensafbakeningen waren. Bergen papier zijn hierover bewaard en waanzinnig hoge bedragen werden eraan uitgegeven, in een toch meestal armoedige tijd, voor ons wat moeilijk te omvatten, maar niet als we beseffen welke centrale economische positie de heide eeuwenlang heeft ingenomen.

De eerste dennenbossen in de Kempen werden op het einde van de 18de eeuw aangeplant, gestimuleerd door het Oostenrijks bewind. Dennenaanplanting werd toen als dé ontginningsmethode voor de Kempen beschouwd, in het midden van de 19de eeuw – na de kanalenaanleg – gecombineerd met watering (geïrrigeerde heidegronden). Voor de overheid stond heide gelijk met woeste grond, wat niet het geval was, zoals we eerder hebben betoogd. Vóór men tot zgn. ontginning overging, werd de plaatselijke besturen wel om een soort advies gevraagd, maar men hield er niet de minste rekening mee. Enkele grootgrondbezitters (in de Kempen vrijwel uitsluitend een aantal abdijen en kloosters) en de plaatselijke besturen (Gemeente, Kerk en Armenbestuur) gingen in de tweede helft van de 18de eeuw het eerst tot dennenaanplanting over, weliswaar nog op kleine schaal. In plaatsnamen komt vanaf die tijd bos voor het eerst voor in de bet. „dennenbos”. Na 1830 zal de bebossing van de heide op grotere schaal voortgezet worden. Een wet uit 1847 maakte de ontginning

van alle „woeste” (sic!) gronden verplicht. Het Provinciebestuur liet de gemeentebesturen een vragenlijst geworden in verband met het gebruik dat van de gemene gronden werd gemaakt en voorstellen van overheidswege tot ontginning ervan. De gemeentenaren wilden de toestand status quo houden, want voor hen had de heide nog evenveel betekenis als voor hun voorouders. Ook waren ze wel ergens bevreesd voor het nieuwe. Feit is dat de bebossingen en ontginningen niet zozeer de ingezetenen ten goede kwamen dan wel vreemde kapitaalcrachten die hierin een vorm van geldbelegging zagen, wat in het begin van deze eeuw nog zou toenemen bij de opkomst van de mijnen en de vraag naar mijnhout.

Industrie, kunstmest en verkeer hebben samengewerkt om het schaap uit onze heide te doen verdwijnen. Voor de akkers had men geen schapenmest meer nodig, terwijl goedkope wol uit Australië kon ingevoerd worden. Dit leidde tot het verdwijnen van de kudden. Nu er geen schapen meer waren om eventueel opschietende jonge bomen af te vreten, werd de heide gekoloniseerd door bomen en struiken tot er uiteindelijk een bos werd gevormd. Het bostype dat hier ontstond was een eiken-berkenbos. Door de veranderingen die de heidebegroeiing in de bodem had veroorzaakt, kon het oorspronkelijke beuken- en haagbeukenbos hier niet meer groeien.

De heide werd ook gedeeltelijk omgeploegd en tot akker herleid, eerder de natere dan de droge heide. Ook vele vennen werden vernield door de ondoordringbare laag die het water belette weg te spoelen, te doorbreken. Wat er nu nog van de heide rest, is gelukkig grotendeels beschermd in natuurreervaten. In reservaten als Malpie in Borkel-Valkenswaard en de Maten in Genk treffen we heide, duinen en vennen nog aan in een eenvoudige maar prachtige afwisseling.

3.3. *Het cultuurland*

3.3.1. De gangbaarste Kempense benamingen voor het akkerland zijn *akker* en *veld* – vooral *veld* –, dit laatste element dikwijls in verbinding met een nederzettingsnaam voor een bouwlandcomplex bij een nederzetting. De individueel ontgonnen landerijen, gelegen bij de woning of op de rand van de heide, zijn o.m. bekend als *Kamp* en *(B)look*, in Midden-Limburg ook als *Hof*. Zeer recente namen zijn *Plak* en *Stuk*. De individueel ontgonnen percelen zijn eerder blokvormig, terwijl we in de collectief ontgonnen velden eerder strookvormige percelen aantreffen.

De voornaamste granen waren gerst, rogge en haver; ook boekweit, dat geen echt graan was, maar waarvan ook meel werd gemaakt, was belangrijk, omdat dit gewas uitstekend op arme zandgronden groeide. Ook enkele nijverheidsgewassen werden verbouwd: uit de zaadjes van kool-, raap- en lijnzaad werd olie geperst; vlas en hennep werden geteeld voor de vezels: van hennepvezels werd touw gemaakt, van vlasvezels stoffen. Als groente kende men vooral rapen, koolrabi, wortelen, erwten en bonen. Kool, spurrie en raaigras dienden als veevoeder.

De akkers werden zwaar bemest met potstalmest. Behalve de mest kwam telkens wat aan de heide klevend zand op de akkers. Door een eeuwenlange plag-

genbemesting ontstond op de geregeld bemeste bouwlanden een ophoging van door humus zwart gekleurd zand; dit plaggendek bereikte een dikte van 60 tot 120 cm.

Alluviaal land wordt vooral benoemd met *Beemd*, dial. *bampt*, waarvan de grondbetekenis afgesloten ruimte is, in de tweede plaats met *Broek*, dat oorspronkelijk „moeras” betekent. Minder frequent is *Maat*, bij het ww. maaien, terwijl *Weide*, *Eeuwsel* en *Eeuwt* eerder op grasland voor het vee betrekking hadden, maar door een betekenisverschuiving ook hooiland kunnen benoemen.

3.3.2. Zoals al eerder gezegd werd, waren alle private landerijen eertijds geheind in houtwallen. Ter aanduiding van zulke besloten landerijen, al dan niet bij de woning (cf. 3), is er een aantal specifieke benamingen, waarvan de belangrijkste in de Kempen geografisch gespreid zijn: Noord-Brabant kent vooral *Bocht* en *Kamp*, de Limburgse Kempen *Kamp* en *Look*, de Antwerpse Kempen *Blook* en *Blok*. Minder frequent zijn verder namen als *Klooster*, *Kluis*, *Meer*, *Perre* en *Perk*, telkens in de betekenis „afgesloten ruimte”, terwijl namen als *Haag* en *Heg* op de heining zelf wijzen.

Het valhekken of -veken dat tot het land toegang verleende, is o.m. bekend als (*Val*)*gader*, *Hamei*, *Stap* en *Stichel*.

3.3.3. Bij de woning ligt een kavel van gemiddeld 1½ à 2 ha – soms ook aanzienlijk meer –, bekend als *Huisblo(oc)k*, *Huiskamp* en *Huisveld*, dikwijls verkort tot *Blo(oc)k*, *Kamp* en *Veld*. Deze boerderijkavel heeft onregelmatig blok-vormige structuren, wat wellicht wijst op ontginning in familiaal verband zonder een beregeling door de overheid. Door erfdeling kan deze huiskavel ook in oppervlakte gehalveerd zijn, hoewel we eraan toe dienen te voegen dat erfdeling vóór de 18de eeuw weinig voorkwamen. Men hield zich strikt aan het recht van „primogenitur” of eerstgeboorterecht: na het overlijden van beide ouders had de oudste zoon per definitie recht op woning, hof en moestuin; daarnaast had hij ook nog zijn aandeel in de overige goederen. De delen waarop zijn broer(s) en/of zuster(s) recht hadden, kocht hij meestal terug. Slechts in uitzonderlijke gevallen verkocht de oudste zoon zelf zijn aandeel aan een broer of zwager.

Verder lagen bij de woning een moestuin (*kool-* of *warmoeshof*), een boomgaard (*bogert*), een tuierdries (*kalver-*, *ossen-*, *schaapsdries*) en soms een (*huis*)*bampt*. Ze vormen het *Aangelag* (*Aansedel* of *Aanstede*).

3.3.4. De percelen die bouw- en hooiland benoemen, zijn meestal gevormd uit een bepalend bestanddeel + grondwoord. Bij een onderzoek naar de preferentiële bepalende bestanddelen is gebleken dat elementen die op bezit (type *Jansenakker*) en ligging (type *Achterste/Hoge Akker*) betrekking hebben, veruit dominant zijn en nagenoeg 75% van de namenvoorraad van een gemeente of regio uitmaken. Minder frequent zijn benoeming naar de vorm, de grootte, de bodemgesteldheid en de teelt. Bezitsaffirmatie en benoeming naar geografische kenmerken zijn logisch te verwachten naamgevingsfactoren.

3.3.5. Het cultuurland, vooral het akkerareaal, is in de loop der eeuwen uitgebreid door ontginning, niet zozeer in familiaal dan wel in collectief verband. Op wellicht late middeleeuwse bosrooiingen hebben de *rode*-namen betrekking, o.m. degene die nederzettingsnamen zijn geworden (type *Gruitrode*, *Kinrooi* e.a.). *Root*, *Rooi* en de diminutieven *Rootje/Reutje/Reuke* zijn meestal perceelsnamen voor kleine rooiingen en ontginningen, veelal van met houtgewas begroeide heideveldjes.

Op heideontginningen hebben talrijke elementen betrekking, in de eerste plaats *Vroente*, *Gemeente*, *Aard* en *Heide*, in se alle namen ter aanduiding van gemeene gronden, maar waarvan de naam op ontgonnen terreinen hieruit werd overgedragen. Gangbaar zijn verder *Hoeve*, de synoniemen *Eeuwsel*, *Eeuwt* en *Et-sel* voor ontgonnen natte heide, en de synonieme reeks *Uitvang*, *Voorhooft* (*Vurrit*), *Ophelding* en *Opwerp*, veelal voor opgenomen straatkanten. Verder kennen we de klassieke tegenstelling *nieuw/oud*, terwijl uit de 19de eeuw namen stammen als *Wateringen* „geïrrigeerde en geen gedraineerde gronden”, *Blok(ken)* en *Bunder(s)*, deze laatste voor ontginningen van gemeentegronden in kavels van ongeveer dezelfde grootte.

Uit een aantal micro-studies hebben we kunnen afleiden dat ligging en grootte van het akker- en hooiland, evenals dat van de gemene gronden, gedurende een viertal eeuwen (ca. 1400-1800) vrijwel ongewijzigd is gebleven, ook al was de bevolking – zij het miniem – toegenomen. Dit wijst erop dat de opbrengst van het akkerareaal dank zij de bemesting geleidelijk was verbeterd. De tussen 1400 en 1800 verkochte gemeentegronden vertegenwoordigen nog geen één procent van de totale oppervlakte; de gemeente verkocht enkel gronden als de financiële nood haar daartoe dwong, o.m. in de 16de-17de eeuw. We menen dan ook dat de laatste ontginningen op grote schaal in de 11de-12de eeuw hebben plaatsgehad. Dan volgen eeuwen stilstand, tot zich opnieuw ingrijpende veranderingen voordoen in de 19de en 20ste eeuw, maar daarover hebben we het eerder gehad.